

Cumhuriyet'in 100. Yılında İlmîye Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on *İlmîye* Studies in the 100th Anniversary of the Republic

Mehmet İpşirli*

*Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.İ. 0000-0002-1665-1620

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet İpşirli,

İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mipsirli@medipol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 21.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

26.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

18.10.2023

Kabul/Accepted: 19.10.2023

Atf/Citation:

İpşirli, Mehmet. "Cumhuriyet'in 100. Yılında İlmîye Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 195-226.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238106>

öz

Osmanlı'da ulemanın temsil ettiği ilmîye, devlet yapısı içerisinde eğitim, yargı ve başlıca dini kurumları, kuruluş ve gelişme dönemlerinde çoğunlukla vezirlik, nişanlılık görevlerini üstlenmiş, önemli ayrıcalıkları olan, devlet teşrifatında ön sıralarda yer alan bir zümredir. Bu önemli ve yetkili kurumla ilgili Cumhuriyet döneminde 1940'lı yıllardan itibaren özellikle eğitim yönü üzerine bazı çalışmalar yapılmış, 1960'lı yıllardan itibaren tarih bölümlerinde ders olarak okutulmaya ve doktora tezleri hazırlanmaya başlanmasıyla ilgi giderek artmıştır. Cumhuriyetin 100. yılındaki duruma bakıldığında ilmîyenin çeşitli konuları üzerine pek çok tez, makale ve kitap yazılmış, sempozyumlar düzenlenmiş olmakla birlikte hala incelenmeyen birçok önemli konunun olduğu ve ilmîye alanında Uzunçarşılı'nın kitabından sonra henüz standart telif bir eserin yazılmadığı gerçeği ile karşılaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti 100. Yılı, Osmanlı Devleti, ilmîye, ulema, medrese

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the *ilmîye*, represented by the ulema, held educational, judicial, and major religious institutions within the state structure, and in the periods of establishment and development, they mostly held the posts of vizier and minister. The *ilmîye* is a group of people with important privileges and at the forefront of state ceremonies. Studies on this important institution -especially on its educational aspects- began to be conducted in the Republican period, starting in the 1940s. Since the 1960s, interest has gradually increased as the *ilmîye* started to be taught as a course in history departments, and related doctoral theses began to emerge. The situation during the 100th anniversary of the Republic shows that many theses, articles, and books have been written and symposiums have been organized on various topics of *ilmîye*. However, many important topics have not yet been examined, and no standardized work has yet been written in the field of *ilmîye* after Uzunçarşılı's book.

Keywords: 100th anniversary of the Republic of Turkey, Ottoman Empire, ilmîye, ulema, madrasa

Extended Abstract

The Ottoman society mainly comprised two segments, the rulers and the people (*askerî* and *reâyâ*). Among the ruling class consisting of *ilmîye*, *seyfiye*, and *kalemiye*, the *ilmîye* held a prestigious position with important privileges, had a particularly strong organization in the state structure, and was at the highest level in the official protocol.

The Ottoman *ilmîye* class embodied a group of professionals of Muslim and mostly Turkish origin who, after receiving education at the classical Islamic educational institution (*medrese*) and graduating with a certificate (*icâzet*) come to hold various important positions in law, education, the main religious services, and central bureaucracy in the Ottoman state according to their fields of expertise. On the whole, the members of the *ilmîye* successfully managed to maintain their traditions and safeguard their power and privileges. During the history of this institution, four phases can be identified, each with distinct characteristics: establishment, maturity, disorder, and self-criticism and reorganization.

As the intellectuals of their time, the members of the *ilmîye* had always attracted attention, and much was expected of them; different evaluations and criticisms were made about the İlmîye class as early as the sixteenth century. These criticisms can be viewed as prototypes and first examples of the evaluations made about the *ilmîye* class today.

It should be noted that the most intensive research on the subject of *ilmîye* is in the form of master's and doctoral theses, some of which are highly successful studies. Symposiums, seminars, and workshops in the field of *ilmîye* have been organized, and articles published, since the last quarter of the twentieth century. In Turkey, history, turcology, sociology departments, and faculties of theology publish journals in accordance with academic criteria. Among these, especially in the journals of the faculties of theology, articles on Ottoman ulema biographies, madrasa curricula, courses taught in madrasas and Arabic textbooks, as well as commentaries written on classical Arabic books are published.

In the three Encyclopedias of Islam -particularly in the Encyclopedia of Islam (DİA)- hundreds of biographies of Ottoman scholars, organizations, and institutions related to *ilmîye*; courses and textbooks taught in madrasas; famous works written by Ottoman scholars; and well-known fatwa books have been written by academics in separate articles and are available online.

Research has been conducted at various levels both in Turkey and abroad on the organization of the *ilmîye*, namely the sheikhulislamate, kazaskerate, nakibüleşrafship, qadiship, and madrasa. Some Ottoman sheikhulislams have been the subject of symposiums or independent studies. Among these are also prosopographical studies. Sheikhulislam Seyyid Feyzullah Efendi of Erzurum and Sheikhulislam Musa Kazım Efendi of Tortum can be mentioned as examples.

Fatwa, a highly important institution of Islamic law, has produced solutions for society and the state throughout Islamic history. In the Ottoman period, theses and articles were written explaining, with examples, that fatwa produced healthy solutions in the settlement of religious, social, administrative, political, and military issues.

The madrasa, which is the basic institution of the Islamic education system, showed substantial developments in the Ottoman period with its physical conditions, architectural style, program, and the mentality it represents. It became an educational institution that corresponds to high school and university education after the sibyan school and that is attended only by Muslims due to its Islamic identity.

Since the Second Constitutional Monarchy period, valuable efforts have been made to reform the Ottoman madrasas and reorganize them with a curriculum program that would meet the needs of the age. Intellectuals of the period wrote important articles and reports in journals and made suggestions. With their help, regulations and new curricula for madrasas were prepared.

Comparative studies on the Ottoman madrasa system and its organization, administration, education, curricula, teachers, and students are particularly important. These comparisons can be made among the madrasas in the vast Ottoman geography, with the madrasas of other contemporary Muslim states, or with the educational institutions of European states with which the Ottoman Empire had intensive political, military, and economic relations.

An important feature of the Ottoman Empire in the field of madrasa education is that it maintained its rich education by preserving regional and traditional differences. Although it implemented its own system in Anatolia and the Balkans, it did not change the long-standing education system in major Arab cities. Their traditions continued as they preserved their education within the framework of their own foundations and the rules stipulated by their endowments. The Ottoman Empire contributed by inspecting them in case of complaints and assisting them in case of requests. The fact that these issues have not yet been studied is a lacuna in the research.

Many studies on the Ottoman ulema have been conducted and works written by local and foreign historians at various levels, and the reasons for this intense interest are important. In the sources, the ulema are mentioned among the founding elements of the state, and they are considered an important authority for legitimacy with their religious and especially legal identity. Such sources emphasize their relations with various groups and the roles they played in political, military, and diplomatic events. Analyzing the religious, legal, literary, and historical works written by the ulama and investigating their contributions to religion and science will open new horizons for future studies.

It should be noted that Turkey has rich archival and library resources for *ilmîye* research. Within this richness of resources, many studies in the form of theses, articles, and books have been conducted in the last 50 years. However, some important topics in the field of *ilmîye* still need to be studied, and in this context, certain shortcomings and challenges should be mentioned. The lack of a methodology in the studies should be especially noted, along with difficulties and deficiencies in language and concepts and in assimilating and evaluating sources. As a matter of fact, the fact that the textbooks on *tafsir*, *hadith*, *fiqh*, and *kalam*, which are taught as basic disciplines in madrasas, and the commentaries written on them are in Arabic and written with a rich terminology makes it particularly difficult for researchers to study them. In this kind of research, knowledge of the language as well as mastery of the field of study is critical and necessary. Another issue that should be mentioned as a deficiency is that the studies have generally focused on the center and neglected the Ottoman provinces in the studies of the *ilmîye*.

Finally, as in other scientific fields, experienced academics will obtain more efficient and healthier results in the field of *ilmîye* with their planning, by identifying the missing areas in their meetings and determining which subjects should be prioritized and what kind of order to follow. The fact that the interest in the field of *ilmîye* is increasing day by day is a particularly positive sign for future achievements.

Giriş

Osmanlı toplumunun esas itibariyle, yöneticiler ve halk (askerî ve reaya) olarak iki kesimden teşekkül ettiği, ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşan yönetici zümre içerisinde ilmiyenin önemli ayrıcalıklarla itibarlı bir konuma ve devlet yapılanmasında çok güçlü bir teşkilata sahip olduğu, devlet protokolunda da en ön sırada yer aldığı bilinmektedir. Osmanlı İlmiye sınıfı, yerleşmiş geleneksel İslamî eğitim kurumu olan medrese müfredatını usulüne uygun şekilde tamamlayarak icazet alıp, belirli süre mülâzemetten sonra, Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, başlıca dinî hizmetler ve nihayet devlet bürokrasisinin kendi sahalarıyla ilgili önemli bazı makamlarında görev yapan müslümanlardan oluşan bir meslek grubudur. İlmiye mensupları genellikle geleneğini iyi koruyan, yetki ve imtiyazlarına daima sahip çıkan bir zümre olmuştur. Uzun Osmanlı asırları boyunca belirli devrelerin oluştuğu görülmektedir. Mesleğin tarihî seyri içerisinde, teşekkül, olgunluk, karışıklık ve toparlanıp küçülme gibi dönemlerin yaşandığı tesbit edilmektedir¹. Osmanlı Devleti'nde ilmiyenin, daha önceki İslam ve Türk devletlerine kıyasla çok daha geniş ve güçlü konuma, ülke çapında geniş teşkilata ve hizmet çeşitliliğine sahip olması, devlet başkanından sade vatandaşa kadar her kesimle etkili münasebetinin olması önemli bir özelliğini teşkil etmektedir.

İlmiye mensupları yaşadıkları dönemin aydınları ve yetkilileri olarak her zaman dikkat çeken, kendilerinden çok şey beklenen bir sınıf olmuş daha XVI. yüzyıldan itibaren ulema hakkında farklı açılardan değerlendirmeler, eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. Lütfi Paşa, Gelibolulu Âlî, Selânikî, Hasan Kâfî ile başlayan bu eleştiriler XVII. yüzyılda Koçi Bey, Katib Çelebi ile artarak devam etmiştir. Genellikle bu tenkitler, beklentiler ve bazı öneriler daha sonra yöneticiler ve halk arasında ulema hakkında yaygın kanaatler haline gelmiştir. Bütün bunları günümüzde ilmiye sınıfı hakkında yapılan değerlendirmelerin prototipi ve ilk örnekleri olarak görmek mümkündür. İlmiye için genel bir dönemlendirme yapıldığı gibi, ilmiyenin temel konuları olan teşkilat, medrese, ilim, ulema vs. için de ayrı ayrı dönemlendirmenin yapılması gerekir.

Geleneksel Osmanlı asırlarından sonra Tanzimat, özellikle de II. Meşrutiyet döneminde ulema ve ilmiye alanında farklı yaklaşımlar, bakış açıları meydana gelmiştir. II. Meşrutiyet'le birlikte ilmiye alanında ileri sürülen fikirler, yapılan tenkitler, uzun süre ihmal edilmiş olan medrese eğitimi için çözüm yolları arama ve çağın gelişmelerine uygun hale getirme çabalarının Türk ilim ve eğitim tarihi açısından önemli faaliyetler olduğunu belirtmek gerekir. Bu yeni yaklaşımın oluşmasında Batılılaşma temayül ve uygulamalarının, bir kurum

1 XIX. yüzyıla kadar "ilmiye" kaynaklarda pek kullanılmayıp bu zümre ulema kavramı ile ifade edilmektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan bir şekilde ilmiye kavramına resmi ve hususi kaynaklarda rastlanırlı olmuştur. XVI, XVII, XVIII. asırlarda telif edilmiş olan Osmanlı tarihlerinde "ilmiye" geçmemekte, XIX. yüzyıl vekayinamelerinde ise "Tevcihât-ı ilmiyye" başlıkları altında kadı ve müderris tayinlerinin verildiği bahislere sıkça rastlanmaktadır. XIX. asırda seyfiye de artık kullanılmayıp ikiye ayrılarak sivil kesimi için mülkiye, askerî kesimi için ise askerîye denilmeye başlanmıştır.

ve bir zümre olarak çağa ayak uydurma düşüncesinin etkisi büyüktür. Osmanlı toplumunun zihniyet dünyasını, eğitim, hukuk sistemlerini derinden etkileyen bu cereyan ilmiyenin eğitim ve yargı alanındaki tekeline kırmış, rolünü ve gücünü azaltmıştır.

Tarihi Seyir: Cumhuriyet'in başlarında medreseler kapatılıp Tevhid-i Tedrisat benimsenmesiyle yeni bir dönem başlamıştı. Bu ortam içerisinde Osmanlı ilmiyesiyle alakalı olumsuz bir yaklaşım ve değerlendirme ile sınırlı yazıların yazıldığı görülmektedir². Ancak bu bakış açısının yapılan yayınlarla tedricen değiştiği, ilginin arttığı söylenebilir. Nitekim 1930'lu yılların sonunda Osman Nuri Ergin beş ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi* adlı meşhur eserini yayınlamış³, Tanzimatın yüzüncü yılı için hazırlanan kitapta Şerefeddin Yaltkaya medreseler üzerine yazdığı kısa makalesinde genel bir değerlendirme yapmış⁴, Ebülula Mardin, Osmanlı'da önemli bir dini ve ilmi kurum olan Huzur dersleri konusunda kıymetli eserini telif etmiştir⁵.

Cumhuriyet döneminde erken bir tarihte ilmiye alanında önemle bahsedilmesi gereken bir faaliyet İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1930'lu yılların sonlarından itibaren İ. H. Uzunçarşılı ve Cavid Baysun⁶ Hocaların başlattığı Osmanlı ulema aileleri üzerine yapılan çok başarılı mezuniyet tezleridir. Bu tez çalışmalarında özellikle o zaman hala birçoğu yazma olan Osmanlı vekayinameleri tarih talebesi tarafından kullanılmış, arşiv belgelerinden de yer yer istifade edilmiştir. Daha sonra Münir Aktepe, Bekir Kütükoğlu Hocalar ilmiye ile alakalı mezuniyet tezi çalışmalarını devam ettirmişlerdir. 1940'lı yıllardan itibaren Osmanlı Teşkilat Tarihi serisini yazmaya başlayan Uzunçarşılı'nın bu serinin son eseri olan İlimiye Teşkilatı kitabını⁷ 1965 yılında yayınlaması ilmiye çalışmalarında bir dönüm noktası adeta bir milat olmuştur.

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde 1961 yılında kurulan Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nün kurucu başkanı Prof. Tayyib Gökbilgin 1977 yılında emekli oluncaya kadar Osmanlı İlimiye Teşkilatını müstakil bir ders olarak açmış, bu dersi daha sonra 1999 yılına kadar Mehmet İpşirli, halen de Arzu Terzi devam ettirmiş, böylece yarım asrı aşkın bir süreden beri bu, kesintisiz halde bugüne kadar ulaşmıştır. Birçok üniversitenin Tarih Bölümlerinde Osmanlı Kurumlar Tarihi anabilim dalında İlimiye Teşkilatı bağımsız

2 Bu dönemde yazılan makale, roman ve tiyatro eserlerinde genellikle, Osmanlı ulemasının bilgisiz, bencil, toplumun gerçeklerine duyarız kimseler olarak takdim edildiği dikkati çekmektedir. Musahipzade Celal'in İstanbul Efendisi adlı tiyatro eserinde İstanbul kadısının bu şekilde temsil edilmesi tipik bir örnektir.

3 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1939-1943. Eserde özellikle birinci ciltte ağırlıklı olarak medrese ve geleneksel eğitimden bahsedilmektedir.

4 M. Şerefettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.

5 Ebülula Mardin, *Huzur Dersleri*, I-III, İstanbul 1951, 1966.

6 Cavid Baysun'un ilmiye alanındaki çalışmaları devam etmiş MEB İslam Ansiklopedisi'ne 1950 öncesinde Çivizadeler, Ebussuud Efendi gibi ulema biyografileri ve bilhassa Mescid maddesi içerisinde "Osmanlı Devri Medreseleri" (*İA*, VIII, s. 71-77) kısmını yazmıştır.

7 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.

bir ders olarak okutulmaktadır. 1960'lı yılların sonundan itibaren ilmiyenin çeşitli konuları üzerine tezler de yapılmaya başlanmıştır.

Çalışmaların türleri: İlmiye mevzuunda en yoğun araştırmanın Yüksek Lisans ve Doktora tezi türünde olduğu, ilmiyenin farklı alanlarında yapılan bu tezlerin ilmi ve akademik seviyeleri, ele aldığı konuya ne ölçüde katkı sağladığı ayrı bir değerlendirme konusudur. İlmiye ile uğraşan akademisyenlerin yönettiği tezlerin farklı bir derinliği olduğu gibi çalışmayı yapan adayın ilgi ve kapasitesinin de tezin kalitesine yansıdığı fark edilmektedir. Yüksek Öğretim Kurumu'nun Türkiye Üniversitelerinde yapılan tezleri herhangi bir engel olmaksızın Ulusal Tez Merkezi sitesinde yerli ve yabancı araştırmacıların istifadesine açık tutması, pek çok bakımdan takdire şayan bir karar ve uygulamadır. Bu uygulama bilime erişim kolaylığını ve bilimin yaygınlaşmasını sağladığı gibi yapılan çalışmaların seviyesinin herkes tarafından ölçülmesine de imkan vermektedir⁸. Bu tezlerin daha sonra geliştirilerek kitap veya makale halinde yayınlanmaları da ilmi çalışmalara önemli bir katkı sağlamaktadır.

Dergiler: Türkiye'de bazı üniversitelerin Tarih, Türk Dili, Sosyoloji bölümleri, İlahiyat fakülteleri, Sosyal Bilimler Enstitüleri hakemli, akademik kriterli dergiler çıkarmaktadırlar. Bu dergilerde, özellikle çok sayıdaki İlahiyat fakültelerince çıkarılan dergilerde Osmanlı ulema biyografileri, medrese ders programları, medreselerde okutulan dersler ve Arapça ders kitapları, klasik Arapça kitaplara yapılan şerh ve haşiyeler vs. hakkında makaleler yayınlanmaktadır. Bunlar arasında gerçekten akademik seviyesi yüksek makalelerin bulunması, Osmanlı ilmiyesi adına memnuniyet verici bir gelişmedir. Şerh ve haşiyeye çalışmaları hep tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda bir Osmanlı bilgininin çeşitli kitaplara yazmış olduğu şerh ve haşiyeler çalışılıp böylece o âlimin ilmî seviyesi ortaya konur; veya bir klasik kitap üzerine değişik dönemlerde alimlerin yazdığı farklı haşiyeler ve şerhler değerlendirilip o haşiyelerin değeri meydana çıkarılmış olur.

Ansiklopediler: Bilimsel ve akademik bir metot ve anlayış ile telif olarak hazırlanmış olan *Encyclopaedia of Islam (EI2)*⁹, *İslam Ansiklopedisi (İA)*¹⁰ ve *İslam Ansiklopedisi (DİA)* bilhassa zikredilmesi gereken üç önemli çalışma olup Osmanlı ilmiyesi ile alakalı pek çok madde içermektedir. Nitekim *DİA*'da Osmanlı ilmiyesi ile ilgili olarak yüzlerce ulema

8 Tez sahibinin talebi ile bazı tezlere erişim engeli bulunmakta olup, bilimin gelişmesi, ulaşımın kolaylaşması için engelin kaldırılması uygun bir karar olacaktır.

9 *EI2*, 1954-2002 yılları arasında on bir cilt olarak yayınlandı.

10 *MEB İslam Ansiklopedisi (İA)*, 1941-1987 yılları arasında 13 cilt olarak yayınlanmıştır. *İA*, genellikle *Encyclopaedia of Islam (EI)*'den tercüme yoluyla hazırlanmış, bazı maddeleri Türk akademisyenler tarafından telif edilmiştir denilerek biraz hafife alınır. Ancak tamamı 11.600 sayfa olan *İA*'nın 3.500 sayfasının *EI*'den tercüme, 8.000 sayfasının Türk akademisyenler tarafından telif olarak hazırlandığı belirtilse kıymeti daha iyi anlaşılır (Daha geniş bilgi için bk. Vahid Çabuk, *İslam Ansiklopedisi İndeksi*, Ankara 1994, s. XIV vd.).

biyografisi, ilmiyeye ait teşkilat ve kurumlar, medresede okutulan dersler ve ders kitapları¹¹, Osmanlı ulemasının telif ettiği ünlü eserler¹², tanınmış fetva mecmuaları yetkili isimler tarafından müstakil maddeler halinde yazılmıştır. Kırk altı ciltten oluşan bu eser dijital olarak uzaktan erişime açılmış durumdadır. Ayrıca İslam Araştırma Merkezi (İSAM)'nin büyük bir emek mahsulü olarak hazırlayıp doğrudan yerli ve yabancı araştırmacının karşılıksız istifadesine sunduğu dokümantasyon merkezinde on iki Veri Tabanı bulunmakta olup, Osmanlı ilmiyesiyle alakalı pek çok makalenin künyesine ve tam metnine erişim mümkün olmaktadır. Vakfın bu faaliyetleri bilim adına şükranla anılacak hizmetlerdir.

Sempozyumlar: Özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hemen her konuda olduğu gibi ilmiye alanında sempozyum, seminer ve çalıştayların çoğu kere de ilmiyenin bir konusu, bir bölgesi seçilerek yapılmasının önemli bir gelişme ve bilimsel faaliyet olduğunu belirtmek gerekir. İlmîye alanında yapılan bu bilimsel toplantıları farklı kategoriler halinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle tarih alanında yurt içinde¹³ ve özellikle Osmanlı'dan sonra Balkanlar, Arap coğrafyası ve Kuzey Afrika'da kurulan devletlerde dikkate değer bilimsel faaliyet ve kongreler yapıldı¹⁴. İlmîye alanında sempozyumlar, süreli yayınlarda özel sayılar¹⁵ ve kitap yayınları oldu. Bu konuda ilk kongrelerden birisi IRCICA tarafından düzenlenen milletlerarası Osmanlı Bilim ve Eğitim kongresidir¹⁶. Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen seri sempozyumlardan Osmanlı Medreseleri¹⁷ ve Osmanlı Düşüncesi¹⁸ konularındaki iki

-
- 11 Osmanlı medreselerindeki tefsir, hadis, fıkıh, kelam, akaid, ahlak, mantık, sarf, nahiv dersleri ve bu derslerde yüzyıllarca okutulan klasik ders kitaplarının herbiri konunun uzmanı akademisyenler tarafından *DİA*'da müstakil maddeler halinde yazılmıştır.
- 12 Taşköprizade'nin iki eseri "*Miftahus ş-sa'âde*" ve "*eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye*" misal olarak verilebilir.
- 13 Bu münasebetle Hasan Celal Güzel'in girişimleriyle 12 cilt halinde yayınlanan *Osmanlı* bilhassa zikredilmeye değer bir yayın olmuştur, *Osmanlı*, I-XII, editörler Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- 14 Bu mevzuda çok mühim bir açılım ve gelişme IRCICA'nın girişimleri ve organizasyonu ile gerçekleştirilen *Mısır fî Ahdi'l-Osmani* (Kahire 2007), *Yemen fî Ahdi'l-Osmani* (Sana 2009), *Cezayir fî Ahdi'l-Osmani* (Cezayir 2009), *Kuveyt fî Ahdi'l-Osmani* (Kuveyt 2011), *Sudan fî Ahdi'l-Osmani* (Hartum 2013), *Suriye fî Ahdi'l-Osmani* (Şam 2009) konulu uluslararası kongreleridir. Arap, Türk ve Batılı tarihçilerin katıldığı bu kongrelerde ülkelerin devlet erkânı açılış ve kapanışlarda hazır bulunmuşlardır. Kongrelerde Arap meslektaşlarımızın kendi tarihleriyle hesaplaşma, yüzleşme konusunda çok olumlu bir yaklaşım içerisinde olduklarını, yanlışlığın kendi tarih ders kitaplarındaki gerçek dışı bilgilerden kaynaklandığını söylemeleri, tarih ders kitaplarının bu bağlamda gözden geçirilip yeniden yazılmasının gerektiğini ifade etmeleri fevkalade önemli bir gelişme idi. Bu kongrelerde, Arap aydınlarının eskiden beri dile getirdiği Osmanlı asırları boyunca Arap eyaletlerinde bilim, eğitim ve telif faaliyetlerinin durakladığı, gerilediği iddialarının gerçek dışı propagandan kaynaklandığını ifade eden önemli tebliğler sunuldu, tartışmalar yapıldı.
- 15 Prof. Uriel Heyd anısına tahsis edilen dergide Osmanlı uleması üzerine on makale yazılmıştır: *The Ulemâ in Modern History, Studies in memory of Professor Uriel Heyd, Asian and African Studies*, vo. 7, Special Number, ed. Gabriel Baer, Jerusalem Israil 1971.
- 16 *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen Hidayet Yavuz Nuhoğlu, IRCICA, İstanbul 2001.
- 17 *Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın ve dğr., İstanbul 2019.
- 18 *Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammet Yetim, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019.

sempozyumda alanında uzman akademisyenlerin sunduğu tebliğler bu alanda önemli bir katkı olup iki hacimli cilt halinde yayınlanmıştır.

Zeytinburnu Belediyesi, Başkan Murat Aydın'ın desteğiyle Osmanlı ilim, fikir ve eğitim hayatına dair *Sahn-ı Seman'dan Darülfünun'a* ortak başlığı ile yüzyıllara göre düzenlediği sempozyumlarda alanında uzman isimler tarafından sunulan tebliğleri kitap halinde yayınlamış ayrıca dijital erişime de açılmıştır¹⁹.

2000 yılından sonra önemli bir gelişme olarak Anadolu'daki üniversitelerin çoğunlukla belediyelerle işbirliği içerisinde Anadolu şehirlerindeki medreseler, ilim hayatı, o şehire doğmuş veya o şehre nisbet edilen bilginlerin adıyla düzenledikleri sempozyumlarda adına sempozyum yapılan alimin hayatı, eserleri, talebeleri, topluma ve devlete hizmetleri anlatılarak önemli katkılar yapıldığı gibi, Osmanlı ilmiyesinin şimdiye kadar ihmal edilmiş olan taşradaki yapısı, faaliyeti, merkezle münasebetleri konularının aydınlatılması bakımından bu sempozyumlar önemlidir. Nitekim, Bingöl Üniversitesi²⁰ ve Muş Alparslan Üniversitesi²¹ tarafından Medreseler üzerine 2012'de düzenlenen iki sempozyumun tebliğleri dört büyük cilt halinde yayınlanmıştır. Özellikle Doğu Anadolu geleneksel medreselerinin programı, müderrisleri, ders kitapları, ders takrir usulleri ve medreselerin o dönemdeki ve günümüzdeki bazı eğitim kurumlarıyla mukayesesi hususundaki tebliğler bu sempozyum kitaplarında yer almaktadır. Molla Fenârî, Hocaşade, Gümüşhanevi, Zahit Kevseri, Ömer Nasuhi Bilmen, Kadızade Mehmed Ârif Efendi, İbn Kemal Sempozyumları bildiri kitapları bu konuda dikkate değer birkaç örnektir²². Son çeyrek asırda Anadolu şehirleri adına bazen

-
- 19 *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper-Mustakim Arıcı, Klasik, İstanbul 2015; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekrem Demirli ve dğr., Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat ve dğr., I-II, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2018; *Sahn-ı semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2021.
- 20 *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyum Bildirileri*, ed. İsmail Narin, I-II, Bingöl Üniversitesi, Bingöl 2013.
- 21 *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Fikret Gedikli, I-II, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- 22 *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010; *Uluslararası Hocaşade Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011; *I. Uluslararası Ahmed Ziyâiddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014; *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce Belediyesi-Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Düzce 2007; *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu ve dğr., İstanbul 2017; *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, Erzurum 2014; *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014; Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi'nin tertip ettiği, *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1986. Merkez aynı isim altında birkaç sempozyum düzenlemiş olup, tebliğler İbn Kemal ve Tokat Bölgesiyle ilgilidir.

peş peşe birkaç kere düzenlenen şehir kongrelerinde tabakat kitaplarından özellikle de Meşihat Arşivi'ndeki ulema dosyalarından yararlanarak kongrelerin düzenlendiği, şehir kökenli son devir alimlerin tebliğ olarak sunulduğu; ancak etraflı kaynak ve literatür taraması yapılmadan hazırlanan bu çalışmaların büyük çoğunluğunun yetersiz olduğunu belirtmek gerekir.

Kurumlar ve Teşkilat²³: İlmîye Teşkilatını oluşturan şeyhülislamlık, kazaskerlik, nakibüleşrafılık, kadılık huzur dersleri vs. kurumlar üzerine yurt içinde ve yurt dışında çeşitli seviyelerde araştırmalar yapılmıştır. Uzunçarşılı, İlmîye alanında dönüm noktası olan kitabında teşkilat olarak medrese, ders programları, okunan kitaplar, mülâzemet, kadılık, padişah hocaları, kazaskerlik, nakibüleşrafılık, şeyhülislamlık konularını, ayrıca ilmîye teşkilatının işleyişi, safhaları, ilmîye ilgili kavramları vermektedir. Eserin en kıymetli yönü işlediği konularla ilgili, sıkça zikrettiği arşiv ve vekayiname kaynakları yanında, *Şakaik* ve zeyilleri, kanunnameler, teşrifat mecmuaları, şuaa tezkireleri gibi çok zengin kaynağı çoğu kere yaptığı iktibaslarla birlikte dipnotlarda vermesidir. Bu kıymetli eser, alanında hala müracaat kaynağıdır²⁴.

Şeyhülislamlık kurumu ve şeyhülislam biyografileri üzerine çeşitli seviyelerde ve farklı yaklaşımlarla tezler ve kitap çalışmaları yapılmıştır. İlk kapsamlı çalışma *İlmîye Salnamesi* içerisinde yer almıştır. Burada Ali Emiri Efendi "Meşihat-i İslâmiyye Tarihçesi" başlığı altında (s. 304-320) kısaca kurumun tarihini yazmış, Ahmed Refik "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâlî" (s. 322-641) başlığı ile şeyhülislam biyografilerini kaleme almış²⁵, eser o sırada Meşihat Müsteşarı olan Ebülulâ Mardin tarafından bütünüyle derlenip tanzim edilmiştir²⁶.

Şeyhülislamlık üzerine ilk tez çalışmasını Oxford Üniversitesi'nde Richard Repp yapmış, kapsamlı bir girişten sonra Ebussuud Efendi'ye kadar ilk on beş şeyhülislamın ayrıntılı biyografisini arşiv dışı kaynak ve literatürü ve bilhassa tabakat kitaplarını büyük bir titizlikle

23 Teşkilatı Tanzimat öncesi ve sonrası olarak ayırmak uygun olup, Tanzimat'tan itibaren devletin temel kurumsal yapısını bunlar arasında ilmîyeyi de her yıl düzenli neşredilen Devlet Salnamelerinden takip etmek mümkündür. 1334/1916 senesinde bir kere yayınlanmış olan *İlmîye Salnamesi* o tarihte ilmîyenin merkez teşkilatını etraflıca vermektedir. Latin alfabesiyle yayını için bk. *İlmîyeye Sâlnâmesi Osmanlı İlmîyeye Teşkilâtı ve Şeyhülislamlar*, derleyen Seyit Ali Kahraman-Ahmet Neziğ Galitekin, İstanbul 1988.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.

25 Ahmed Refik burada Molla Fenari'den Hayri Efendi'ye kadar 124 şeyhülislamın biyografilerini ansiklopedi tekniğiyle herhangi bir tafsilâta ve menkıbeye girmeden, doğum yeri ve tarihi, tahsili, tayin ve azli, ölümü ve mezarı, varsa eserlerinin ismini zikretmiştir. Buradaki biyografilerin asıl önemi, Osmanlı şeyhülislamlarının bizzat kendi imzalarıyla vermiş oldukları bugün birçoğu kaybolmuş 256 fetvanın orijinalini her bir şeyhülislam biyografisinden sonra eklenmiş olmasıdır.

26 *İlmîye Salnamesi*, İstanbul 1334 /1916; Eserin muhtevası için bk. Mehmet İpşirli, "İlmîyeye Sâlnâmesi", *DİA*, XXII, s. 145-146.

kullanıp, kontrol ve mukayeseler yaparak yazmıştır. Eser daha sonra yayınlanmıştır²⁷. 1970'li yıllarda Almanya'da Ekrem Kaydu şeyhülislamlık kurumu üzerine²⁸, Fransa'da İhsan Süreyya Sırma II. Abdülhamid dönemi şeyhülislamı üzerine²⁹ doktora tezleri yapmışlardır. Murat Akgündüz, arşiv malzemesi, tabakat ve vekayinameleri inceleyerek, literatürden de istifade ile hazırladığı doktora tezini yayınlamıştır³⁰. Osmanlı şeyhülislamlarının tamamının biyografileri *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde isimleri, nisbe ve lakabları esas alınarak alfabetik sırayla müstakil maddeler halinde yazılmıştır.

Tanzimat dönemi şeyhülislamlık kurumu üzerine Esra Yakut'un arşiv ve kütüphane kaynaklarını ve literatürü kullanarak hazırladığı ve daha sonra yayınladığı doktora tezi ile³¹, İlhami Yurdakul'un Osmanlı Arşivi yanında etkili bir şekilde Meşihat Arşivi'ni kullanarak Meşihat Makamı ve şeyhülislamlık üzerine yaptığı ve daha sonra yayınladığı doktora tezi Tanzimat dönemi için değerli iki mühim araştırmadır³². Şeyhülislam biyografilerini içeren popüler eserler de yazılmıştır³³. Öneme rağmen açık olmadığı için araştırmacılarca bir kısmı kullanılmayan Meşihat Arşivi'nin tasnifi yapılarak önemli açıklamalar ile kataloğunun hazırlanıp yayınlanması ilmiye çalışmaları için önemli bir katkı olmuştur³⁴.

Bazı Osmanlı şeyhülislamı sempozyum veya müstakil çalışma konusu olmuştur. Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi ve Tortumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin farklı tarihlerde düzenlediği iki sempozyumda aileleri, hayatları, tahsilleri, eserleri, fikirleri ve muhitleri ile prosopografik olarak tartışılmış, her iki sempozyumun tebliğleri daha sonra yayınlanmıştır³⁵. A. İhsan Karataş, Şeyhülislam

27 Richard Repp, *The Müftü of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, OUP, Oxford 1986.

28 Ekrem Kaydu, *Die Institution des Scheyh-ul-Islamat im Osmanisehen Staat*. Erlangen, Doktora Tezi, 1971; ayn.mlf., "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1977), s. 201-210.

29 İhsan Süreyya Sırma, *L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du Sultan Abdülhamid II: (1876-1909)*, Université des Sciences Humanes de Strasbourg, Doktora Tezi, 1973.

30 M. Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

31 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.

32 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008; *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878): Tanzimat Devri Şeyhülislamlarının Arzları ve Padişah İradeleri*, haz. İlhami Yurdakul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.

33 Abdülkadir Altunsu, herhangi bir kaynak göstermeksizin 129 şeyhülislam biyografisini yayınlamıştır (*Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972). Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul 2017.

34 *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006. İstanbul Müftülüğü bünyesinde olan bu Arşiv bütünüyle İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiştir.

35 *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015; *Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2014.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin kapsamlı biyografisini³⁶, F. Koca, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin geniş bir biyografisi ile birlikte dinî ve ictimai makalelerini yayınlamışlardır³⁷. Mahir Aydın, Tanzimat döneminin tanınmış âlimi, şeyhülislamı Arif Hikmet Beyefendi'nin hayatı, müfettişliği ve işaret-i aliyyelerine dair özgün belgeleri içeren biyografik eserini yazmıştır³⁸.

Şeyhülislamlığın taşra teşkilatı konumunda olan şehir müftülükleri pek ilgi çekmemiş, yakında tamamlanan Osmanlı'da taşra müftüleri konulu doktora tezi ile Ö. F. Köse bir başlangıç yapmış, burada özellikle Atâ'î'nin *Şakâik zeyli*'ndeki veriler, ayrıca arşiv kaynakları ve bilhassa *Ruus defterleri* kullanılarak başarılı bir çalışma ortaya konulmuştur³⁹.

Fetva: İslam hukukunun mühim bir alanı olan fetva, bir sistem olarak Asr-ı Saadet'ten başlayarak İslam tarihi boyunca toplum için ve özellikle siyasi, idari, askeri sıkıntılarını, problemlerin yaşandığı dönemlerde devlet ve yönetim için çok önemli çözümler, açıklamalar üreten bir uygulama, bir kurum olmuştur⁴⁰. Osmanlı döneminde bu kurumun çok yaygın ve genellikle sağlıklı bir şekilde işletilip nasıl çözümler üretildiğini anlatan tezler yapılmış, makaleler yazılmıştır⁴¹. Zaman zaman kötüye kullanıldığı, istismar edildiği dönemler de şüphesiz olmuştur⁴². Kemalpaşazade, Ebussuud Efendi, Sun'ullah Efendi, Minkarîzade Yahya Efendi, Çatalcalı Ali Efendi, Feyzullah Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetva mecmuaları üzerine değerlendirmeler yapılmış, fetva mecmuaları yayınlanmıştır⁴³. Fetva kurumu ve bilhassa Osmanlı fetva mecmuaları üzerine sistemli ve mukayeseli araştırma yapan Şükrü Özen'in Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü çalışması fetva mecmuaları çalışmaları için bir rehber niteliğindedir⁴⁴.

36 Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015.

37 Ferhat Koca, *Külliyyât, Dini ve İctimai Makaleler, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.

38 Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi, Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, TTK, Ankara 2013.

39 Ömer Faruk Köse, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Müftüleri (1550-1750)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

40 İktisadi, idari, siyasi konularda verilen pek çok fetvaya; vakıf paraların işletilmesi, Kızılbaşlar, Şehzade Bayezid'in katli, Kıbrıs'ın fethi, Matbaanın kurulması konularında verilen fetvalar örnek gösterilebilir.

41 *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik, İstanbul 2018.

42 Osmanlı padişahlarının hal' fetvaları, özellikle Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid'in hal' fetvaları manidar örneklerdir.

43 *Şeyhül-İslâm Ebüssu'ud Efendi Fetvâları*, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV, İstanbul 2018; Pehlul Düzenli, Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Fetvâları, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2007; Şeyhülislam Ebussuud Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli, Klasik, İstanbul 2013; Colin Inber, *Şeriatın Kanununa, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı, İstanbul 2004; Ahmet İnanır, *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, OSAV, İstanbul 2011.

44 Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 249-378; ayn.mlf., "Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 348-378.

Osmanlı İlmîye teşkilatının özellikle XVI. yüzyıl sonlarına kadar en yetkili ve bütünüyle ilmîyenin işleyişinden sorumlu kurumu olan kazaskerlik üzerine arşiv belgeleri, tabakat kitapları ve vekayinamelerden istifade ile Mehmet İpşirli tarafından bir doçentlik tezi hazırlanmış, bu çalışma daha sonra bazı kısımları ihtisar edilerek *Belleten*'de yayınlanmıştır⁴⁵. Yine aynı kurum üzerine mevcutlara ilaveten farklı kaynaklardan özellikle sicillerden yararlanarak XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Kazaskerlik kurumunu Mustafa Şentop doktora tezi olarak hazırlamış ve yayınlamıştır⁴⁶. Kazasker ruznamçeleri üzerine birçok tez yapılarak belirli tarihlerdeki mülâzemet sistemi⁴⁷ ve kadılık teşkilatı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İlmîyesinin işlev olarak olmasa da itibar ve teşrifat bakımından yüksek bir kurumu olan Nakibüleşraflıkla ilgili defterler ve belgeler büyük önem taşımaktadır⁴⁸. Bu mühim kurum üzerine⁴⁹, Seyyid ve Şerifler üzerine⁵⁰ çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özgün ve nadir kaynak olan Nakibüleşraf defterlerini esas alarak kurumun tarihi seyrini, işleyişini, yaşanan meseleleri ortaya koyacak çalışmalara ayrıca ihtiyaç vardır.

İlmîyenin teşkilat, işlev, sorumluluk ve ülke çapında örgütlenme açısından en yaygın kurumu olan kadılık müessesesi üzerine çeşitli makaleler, bazı bölgeler seçilerek tez⁵¹ ve kitap çalışmaları yapılmış olmakla birlikte teşkilatı yüzyıllara göre bir bütün halinde ele alan monografilere ihtiyaç olmaktadır⁵². Kadılık listeleri üzerine ilk çalışmayı Muammer Özergin yapmış, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir yazmada yer alan listeyi, eklediği notlarla birlikte yayınlamış⁵³, Osmanlı kaza teşkilatı ve Rumeli, Anadolu ve Mısır kadılık listeleri geniş bir girişle birlikte Levent Kuru ve Ahmet Önal tarafından yayınlanmıştır⁵⁴.

45 M. İpşirli, *XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadıaskerlik Müessesesi*, İ.Ü. Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Doçentlik Tezi, İstanbul 1982; ayn.mlf., "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 597-699.

46 Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

47 Esra Evsen, *Osmanlı İlmîye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

48 Bilgin Aydın, "Meşihat Arşivi'nde Muhafaza Edilen Nakibüleşraf Defterleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 21-26; Nakibüleşraflarla ilgili 942-1342/1535-1924 tarihlerini kapsayan 39 defter Meşihat Arşivi'nde muhafaza edilmekte iken, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne nakledilmiştir. Defterlerin listesi için bk. *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006, s. 36-39.

49 Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003; Ş. Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", *DİA*, XXXII, s. 322-24.

50 Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

51 Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015; Levent Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2016.

52 İlber Otaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016; ayn.mlf., "Kadı", *DİA*, XXIV, s. 69-73.

53 M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309.

54 Levent Kuru-Ahmet Önal, *Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Huzur Dersleri: Osmanlılar'da 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar 165 sene ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri ilmî ve dinî hayat açısından büyük önem taşımaktadır. Bu önemli kurum üzerine E. Mardin'in eserini⁵⁵ temel referans olarak çeşitli seviyelerde çalışmalar yapılmıştır⁵⁶. Bu derslerde takrir edilen derslerle ilgili çoğu yazma olan risalelerin incelenmesi bu konuda yeni açılımlar sağlayacaktır⁵⁷.

Kaynak neşri: XVI. yüzyılın ortalarına kadar İlmîye ve ulema hakkındaki resmi kayıtların çok sınırlı olduğu bilinmektedir. Ruus ve Ruznamçe defterleri öncesine ait özellikle Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan kaynakların bu eksikliği bir ölçüde giderecek mahiyette olduğunu fark ederek, bu dönem ulema ile alakalı bazı defterlerin A. Atçıl ve E. Alan tarafından yayınlanması faydalı olmuştur⁵⁸.

İlmîye, özellikle ulema ve meşayih biyografî çalışmalarında Taşköprizade'nin *eş-Şaka'iku'n-Nu'mâniyye'si*⁵⁹ ve zeyilleri daima ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kıymetli serinin Abdülkadir Özcan oldukça sağlıklı indekslerini hazırlayarak istifadeyi kolaylaştırmış⁶⁰, daha sonra *Şakâik*'in Atâ'î zeyli *Hadaik'l-hakaik fi tekmile's-Şakaik*, Suat Donuk tarafından⁶¹, Şeyhi Mehmed Efendi Zeyli Ramazan Ekinci tarafından⁶² tenkitli neşirleri hazırlanıp latin harfleriyle Türkiye Yazmalar Kurumu tarafından yayınlanmıştır. XVII. yüzyıl ilmîyesi için çok önemli kaynak olan Muhibbi'nin (ö.1111/1699) *Hulâsatü'l-eser*'inin⁶³, XVIII. yüzyıl için önemli kaynak olan Muradî'nin (1206/1791) *Silkü'd-dürer*'inin⁶⁴ Arapçadan tercüme edilerek üzerinde çalışılması bilhassa Osmanlı dönemi Arap coğrafyasındaki ilim hayatı için önemli fayda sağlayacaktır. Ulema biyografisi serisi içerisinde değerlendirilmesi gereken önemli bir kaynak da Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu programı çerçevesinde hazırlanan ulema biyografileri⁶⁵ ve defterleridir. Bunlar üzerinde

55 Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, I, İstanbul 1956; Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, yay. haz. İsmet Sungurbey, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, II-III, İstanbul 1966.

56 Ömer Kara, "İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, II, İstanbul 2013, s. 299-369; Arzu Atmaca, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

57 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan risale numaraları için bk. İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, XVIII, s. 441-444.

58 *Erken Dönem Osmanlı İlmîye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan-Abdurrahman Atçıl, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

59 Taşköprülü-zade, *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1985/1405. 521 ulema ve meşayih biyografisinin yer aldığı bu Arapça kaynak eser daha sağlıklı olarak başlayarak birkaç kere Türkçeye çevrilmiştir.

60 *eş-Şakaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

61 Nev'izade Atayî, *Hada'iku'l-Haka'ik fi Tekmileti's-Şaka'ik: Nev'izade Atayî'nin Şaka'ik zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I-II, İstanbul 2017.

62 *19. yy.ın Yarisında Tarik Defterlerine Göre İlmîye Ricali*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

63 Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser fi a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, I-IV, Kahire 1284.

64 Muradî, *Silkü'd-dürer fi a'yani'l-karni's-sâni aşer*, I-IV, Beyrut 1988.

65 Hümevra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi, Y. Lisans Tezi, İstanbul 1998.

uzun süre incelemelerde bulunan Sadık Albayrak çalışmasını beş cilt halinde yayınlamıştır⁶⁶. Meşihat Arşivi Ulema sicillerinden istifade ile Anadolu, Trakya ve Balkan kökenli son devir uleması üzerine birçok yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu tezlerde Meşihat Arşivi'ndeki belge ve kayıtlardan, ayrıca Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden istifade edilmiştir. Son dönem taşra menşeli ulemanın belirlenmesi, tanınması açısından bu çalışmalar önemli ancak çok eksiktir.

Kazasker Ruznamçeleri: İlmiyenin en sıkıntılı ve sancılı alanı mülazemet ve bunun devamı olarak istihdam konusudur. Medrese tahsilini tamamlamış adayların çokluğu, buna mukabil istihdam alanlarının sınırlı oluşu bu konuyu büyük bir toplumsal ve idari mesele haline getirmiş, daha XVI. yüzyıldan itibaren sürekli gündeme gelen ve yoğun sızlanmaların yaşandığı bir husus olmuştur⁶⁷. Bu konunun ana kaynağı Kazasker Ruznamçe Defterleridir. Toplu olarak İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi'nde⁶⁸ ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde⁶⁹ bulunan bu zengin kaynak serisi ilmiye mesleğinin işleyişi, mülazemet sistemi ve istihdam usulü, uygulamada yaşanan aksaklıkların en sağlıklı olarak takip edileceği kaynaklardır⁷⁰. Bu defterlerden bazılarının transliterasyonu yapılarak mezuniyet tezi, yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır⁷¹. Bu defter serisinden etkili bir şekilde istifade

66 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, İstanbul 1980-1981.

67 1550'lerde padişah emriyle yargıya taşınan bu konu için bk. M. İpşirli, "İlmiye Mesleği İstihdamında Usulsüzlük İddiaları Üzerine Kanuni'nin Emriyle Yapılan Kapsamlı Bir Tahkikat", *Tarih Dergisi*, sayı 80 (2023), s. 55-113.

68 Cahid Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV/1 (1979), s. 55-100.

69 İsmail Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1981), s. 3-15.

70 Nedim Ceylan, *951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Ertuğrul Oral, *993-994 (1585-1586) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Süleyman Uzan, *997-998 (1589-1590) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980; Ertuğrul Oral, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıaskeri Ruznamçesi*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

71 Halil İnalçık, "The Ruznamçe Registers of The Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Turcica*, XX (1988), s. 251-275. Türkçesi için bkz. Halil İnalçık, "Kazasker Defterine Göre Kadılık", çev. Bülent Arı, *Adalet Kitabı*, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 117- 137; Yuriko Matsuo, "The Mülazemet System in the İlmiye Organization in the Ottoman Empire (1520- 1620): According to Candidate Registers (Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi)", *Japan Association for Middle East Studies*, 11 (1996), s. 39-69; İsmail Gündoğdu, *The Ottoman Ulema Group and State of Practicing 'Kaza' Authority During The 18th Century*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009; ayn.mlf., *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2014; Zeynep Ayhün Özbek, *1-2 Nolu Mülazemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Hacer Yetim, *1217-1224 Tarihli Mülazemet Defterleri ve Mülazemet Sistemi*, Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Esra Evsen, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

eden Yasemin Beyazıt defterlerdeki verileri istatistiki usulle değerlendirip özellikle XVI. yüzyılda mülâzemet ve istihdam konusunda sağlıklı sonuçlara ulaştığı gibi ayrıca yayınlamış olduğu ruznamçe defterlerinde, defterlerin önemi, düzenlenme şekli ve amacı üzerine değerlendirmeler yapmıştır⁷².

Tarik defterleri: İlmiye mesleğinde XVIII ve XIX. yüzyıllarda⁷³ belli bir yıldaki ilmiye kurumlarını ve istihdamını yansıtan genellikle kütüphane koleksiyonlarında bulunan önemli bir kaynaktır. Arzu Güldöşüren'in geniş bir değerlendirme ve metin olarak hazırladığı Tarik defteri bu konuda önemli bir çalışmadır⁷⁴.

Osmanlı İlmiye teşkilatında şeyhülislamlik, kazaskerlik, İstanbul kadılığı gibi üst makamlarda görev yapanların isimleri, görev süreleri hakkında XVII. yüzyıldan itibaren listeler hazırlanmıştır. Bu konuda erken tarihli bir örnek Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârih* 'te verdiği listelerdir⁷⁵. XVIII. yüzyılda *Esmârü't-tevârih* şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nakibüleşraflar, İstanbul kadılarının hicri tarihle görev süreleriyle birlikte listelerini 1295/1878 tarihine kadar vermiştir. Eser bazı ilavelerle ve sonunda tıpkıbasımıyla birlikte yayınlanmıştır⁷⁶. Osmanlı Şeyhülisamları hakkında en sıhhatli tam liste, görev süreleri, dikkate değer kısa özellikleriyle birlikte İ. H. Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin sonunda verdiği liste olup araştırmacılar çalışmalarında genellikle bu listeyi esas almaktadırlar⁷⁷.

İlmiye mensuplarının hayat hikayeleriyle ilgili biyografi türü eserlerin zenginliğine

72 Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Atama Ruznamçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznamçesi"*, TTK, Ankara 2018; ayn.mlf., *Kadıasker Mülâzım Ruznamçelerinden "Bostanzade Mehmed Efendi Defteri"*, TTK, Ankara 2020; Ayrıca bu defterlerden istifadeyle yapılan ilk sayılabilecek biyografik bir çalışma örneği için bk. F. M. Emecen, "Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, sayı 33 (1982), s. 234-254.

73 Tarik defterlerinin erken versiyonu olarak değerlendirilen *Tarih-i Silsile-i Ulema* (Süleymaniye Ktp, Esad Ef. Nr. 2142) adlı yazma XVI-XVII. yüzyıla ait olup, bu değerli yazmayı önce Muammer Özergin (*Sultan Kanuni Süleyman Han Çağına Âit Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971), sonra da Mehdi Çiftçi ("XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Teşkilatı İçin Bir Kaynak: *Tarihi Silsile-i Ulema*", *İSTEM*, X/20 (2012), s. 113-129) yayınlarında değerlendirdi.

74 Arzu Güldöşüren, *19. Yy. 'in Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

75 Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, İndeksli Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.

76 Mehmed Şem'î Efendi, *Esmârü't-tevârih, Tarihin Meyveleri*, haz. S. Faruk Gönçüoğlu-Selâhaddin Alpay, İstanbul t.y.

77 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin ilk yayımında her cildin sonunda olan devtericali listelerin ikinci yayımında *Osmanlı Devlet Erkânı* (İstanbul 1971) başlığı ile beşinci cild olarak vermiştir. Şeyhülisamlar listesi s. 109-168'de yer almaktadır.

mukabil, otobiyografi⁷⁸ ve günlük⁷⁹ tarzı eserlerin çok az ve yetersiz olduğu görülmekte, bu durumun İslam toplumunda kişinin kendisini ön plana çıkarmasının hoş karşılanmayışı ile alakalı olduğu yorumu yapılmaktadır.

Medrese: İlmîyenin en önemli ve problemlî konusu olan medrese hemen her dönemde üzerinde durulan bir kurum olmuştur. İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta ve yüksek öğretime, ayrıca ihtisas eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır. II. Meşrutiyetten itibaren Osmanlı medreselerinin islahı, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek bir müfredat programı ile yeniden düzenlenmesi için çok değerli çalışmalar yapılmıştır. Dönemin aydınlarının o sırada sayıları artmış olan dergilerde yazmış olduğu yazılar, bu yazılardan istifade ile hazırlanmış olan raporlar ve nizamnamelerle ciddi girişimler olmuştur. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin ve arkasından Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin gayretleriyle uzmanlar tarafından medreselerle ilgili islah programları hazırlanmış, çeşitli ihtisas medreseleri açılmıştır. 1924'te medreselerin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle kapanan medreseler hakkında menfi bir yaklaşım oluşmuş ve ağır tenkitler yapılmıştır.

1930'lu yılların sonlarına doğru Osman Nuri Ergin, Ş. Yaltkaya, Adnan Adıvar, Süheyl Ünver gibi araştırmacıların çalışmaları, Uzunçarşılı'nın ilmiye üzerine ders notları⁸⁰ ulema aileleri üzerine yaptırdığı tezler, MEB İslam Ansiklopedisi'nde yayınlanan Osmanlı dönemi alimlerinin biyografileri ile ilmiye konusu olumlu bir şekilde gündeme gelmeye başladı. Uzunçarşılı'nın İlmîye Teşkilatı kitabı ile yeni bir dönem başlamış oldu.

İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Mustafa Bilge'nin vakfiyeleri, tabakat kitaplarını ve literatürü değerlendirerek hazırlamış olduğu *İlk Osmanlı Medreseleri* tezi ile⁸¹; Cahid

78 Fikret Sarıcaoğlu, “Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı 37 (2002), s. 297-319; Ahmed Türek-F. Çetin Derin, “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 205-218; sayı 24 (1970), s. 69-92; biraz farklı olmakla birlikte Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inin 40. Tezkiresi (haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991) üç başarılı örnek olarak zikredilebilir.

79 Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013; Madeline C. Zilfi, “The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography”, *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, I (1977), s. 157-174; Türkçesi, “Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografisine Yeni Bir Kaynak”, çev. Hamit Er, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2003), s. 89-99; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001. Bununla beraber “ben” anlatımları ile ilgili son yapılan bir sempozyumda, bu hususta hayli fazla örnek bulunabileceği tesbiti yapılmıştır: *Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Çalıştayı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 15-17 Haziran 2022.

80 Osman Ergin 1939'da yayınladığı *Türk Maarif Tarihi*, medreseler kısmında Uzunçarşılı'nın ders notlarına atıflar yapıyor.

81 Mustafa L. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

Baltacı'nın, *Şakāik-i Numanīyye*'nin Mecdi tercümesini ve bilhassa Atâi'nin *Şakāik* zeylini tarayarak, bu arada diğer arşiv ve kütüphane kaynaklarından ve literatürden istifade ederek hazırladığı tezi⁸² Osmanlı medreseleri üzerine yapılmış ilk başarılı doktora çalışmaları olmuştur. Hüseyin Atay, 1981-82'de yazdığı dört geniş makaleyi⁸³ geliştirerek, ele aldığı konuları sorgulayarak, önemli tahliller yaparak *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* başlığı altında yayınlamıştır⁸⁴.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Medrese geleneği, müfredat programları, akli ilimler ve medrese çalışmalarının tarihi seyri üzerine eleştirel yaklaşımla makaleler ve kitaplar yazarak medrese tarihçiliği konusunda önemli açılımlar sağlamıştır⁸⁵. Mefail Hızlı, Osmanlı eğitim ve medrese sisteminde çok önemli bir açılımla Bursa Şeriye Sicillerini ana kaynak olarak alıp, arşiv ve literatürden de istifadeyle Bursa'nın eğitim ve medrese tarihi, sıbyan mektepleri üzerine kitaplar ve makaleler yazmıştır⁸⁶. Sicilleri esas alması bakımından öncü olan bu çalışmaların aslında Osmanlı dönemine ait zengin sicillere sahip olan Anadolu, Balkan hatta Arap şehirleri için yapılması gerekir. Böylece şimdiye kadar ihmal edilmiş olan Osmanlı şehirlerinin erken dönem eğitim tarihine dair değerli bilgiler ortaya çıkacaktır⁸⁷. Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim* isimli doktora tezi belirli Osmanlı medreselerinde belirli dönemlerde, doğrudan veya dolaylı şekilde okutulan aritmetik, cebir, geometri, astronomi gibi riyazi ilimler; tıp, fizik, kimya, botanik, coğrafya gibi tabii bilimler üzerine İstanbul kütüphanelerindeki yazma ve matbu eserler kullanarak ayrıca mevcut literatürden de istifa ederek hazırlanmış çok değerli bir çalışmadır⁸⁸. Doğrudan medrese müfredatında yer almayan bu ilimlerin seçmeli dersler olarak okutulması müderrislerin bu ilimlere ilgi duyması, lüzumuna inanması, talebenin de merakı ile alakalı idi.

82 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.

83 Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 13(Ankara 1981), s. 171-235; ayn.mlf., "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), s. 1-43; ayn.mlf., "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 15-56; ayn.mlf., "1914'te Medrese Düzeni", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 5 (1982), s. 23-54.

84 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

85 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi", *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 541-582; ayn.mlf., *Medreseler Neydi Ne Değildi?: Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019; ayn.mlf., *Gelibolu Mustafa Ali'nin Kühnü'l-Ahbar 'ında Medrese ve İlimiye: Metin Tesisi, Tahlili ve Tenkidi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2020.

86 M. Hızlı kitapları, bazı temel makaleleri, Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997; ayn.mlf., *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

87 Osmanlı şehirleri üzerine doktora çalışması yapan araştırmacıların tezlerinin bir bölümünde kadı sicillerinden, arşiv ve vekayinamelerden yararlanarak şehrin medrese ve mekteplerinden, şehirdeki ilim hayatından genel olarak bahsettiklerini belirtmek gerekir.

88 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

Osmanlı Medreseleri içerisinde Sahn-ı Seman Medreseleri olarak bilinen Fatih Medreseleri'nin daima imtiyazlı ve ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Bu konuda ilk öncü çalışmayı 1940'lı yıllarda Süheyl Ünver yapmış, o dönemde çok farklı kaynaktan elde ettiği orijinal bilgilerle hem Fatih Medreseleri hem de genel olarak Osmanlı medreseleri için önemli eserini hazırlamıştır⁸⁹. Fahri Unan'ın, Fatih Medreseleri üzerine yapmış olduğu doktora tezi, Süheyl Ünver'in aynı konudaki eserinden sonra yapılmış ikinci önemli çalışma olup medresenin inşası, vakıfları, medrese derecelerinin belirlenmesindeki rolü, bilhassa müderrisleri ve istihdamdaki etkin konumu gibi temel konulara açıklık sağlayan bir çalışma olmuştur⁹⁰. F. Unan Osmanlı medrese sistemi, hoca talebe münasebetleri konularında araştırma mahsulü birçok makale yazmıştır⁹¹. H. Akgündüz'ün, arşiv, kütüphane kaynaklarını ve literatürü etkili bir şekilde kullanarak Osmanlı medreseleri üzerine hazırlamış olduğu doktora tezi alanında değerli bir çalışma olup daha sonra yayınlanmıştır⁹².

Osmanlı medrese hiyerarşisinde en yüksek seviyeyi temsil eden, emeklilik sonrası şeyhülislam ve kadiaskerlerin müderrislik yapmayı itibar addettikleri Süleymaniye Dârülhadisi üzerine doktora çalışması yapan Mehdi Çiftçi, bu medresenin işleyişi, programı hakkında bulabildiği, ulaşabildiği bilgileri verdikten sonra burada müderrislik yapan çok sayıdaki âlimin kapsamlı biyografilerini yazmıştır. *Şakaiku'n-Nu'maniyye* ve zeyillerinden istifade ile hazırlanan bu biyografilerde Süleymaniye Dârülhadisi'nin işleyişi hakkındaki bilgilerin son derece sınırlı olduğu dikkati çekmektedir⁹³. S. Yıldırım ve C. Okuyucu'nun zengin arşiv vesikasını, tabakat kitaplarını ve literatürü kullanarak hazırladıkları İstanbul Dârülhadisleri ve müderrisleri çalışması alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur⁹⁴. T. Zorlu, Süleymaniye Tıp Medresesi üzerine yapmış olduğu tezini geliştirerek iki kapsamlı makale halinde yayınlamıştır⁹⁵. Ancak bütünüyle Süleymaniye Medreseleri üzerine henüz bir çalışma yapılmamış olmasının bir eksiklik olduğunu belirtmek gerekir.

Medrese Müfredat programları: Osmanlı döneminde medrese müfredat programları ve dersleriyle ilgili çeşitli risaleler yazılmıştır. XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde okutulan konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım, yazılmış olan müfredat programları eğitim tarihi açısından önemli bir konu ve gelişmedir. İshak Tokadi'nin (ö.1688) *Manzume-i Tertib-i Ulûm*,

89 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

90 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.

91 Fahri Unan, "Taşköprülü-Zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın "İlim" ve "Âlim" Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 17 (1997), s. 149-264; ayn.mlf., "Osmanlı İlmiye Tarikinde "Pâye"li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, LXII/233 (1998), s. 41-64; ayn.mlf., "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı: Toplum*, V, Ankara 1999, s. 149-160.

92 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş*, İstanbul 1997.

93 Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, Kitabevi, İstanbul 2013.

94 Selahattin Yıldırım-Cihan Okuyucu, *Osmanlı İlim Geleneğinde İstanbul Dârülhadisleri ve Müderrisleri*, İstanbul 2021; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

95 Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi-I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III/2 (2002), s. 79-121; ayn.mlf., "Süleymaniye Tıp Medresesi-II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/1 (2002), s. 65-96.

Saçaklızâde Muhammed Mar'âşî'nin (ö.1732) çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertibü'l-ulûm*, Erzurumlu İbrahim Hakki'nın (1703-1780) *Tertib-i Ulûm*, Müderris Ali Uşşakî'nin (ö.1786) *Kasîde fi'l-kütübî'l-meşhûre fi'l-ulûm* ve Fransa'nın talebi üzerine hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* adlı risaleler bu konuda çok önemli kaynaklar olup bunlar üzerinde önemle durulup makale ve kitap çalışmaları yapılmıştır⁹⁶. Bunlar arasında *Kevâkib-i Seb'a*'nın ayrı bir önemi ve hikâyesi vardır. Medrese programları üzerine çalışanlar bu risale üzerinde önemle durmuşlar, daha sonra N. Ü. Karaarslan uzun süre çalışarak eserin tam metnini neşretmiş⁹⁷, son olarak da E. İhsanoğlu *Kevâkib* üzerinde daha kapsamlı bir çalışma yaparak yayınlamıştır⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin medrese eğitimi konusundaki önemli bir özelliği bölge ve gelenek farklılıklarını nazarı dikkate alarak eğitim programı zenginliğini devam ettirmesidir. Yani tek tip eğitim yerine bir taraftan merkezde kendi sistemini geliştirip uygularken diğer taraftan Mekke ve Medine'deki, Kudüs'teki, Kahire, Bağdad, Şam ve Tunus'daki önceden yerleşmiş olan eğitim sistemine dokunmamıştır⁹⁹. Bunların gelenekleri eskiden olduğu gibi devam etmiş; kendi sistemleri içerisinde, kendi vakıfları ve vakfiyelerinin öngördüğü kurallar çerçevesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Devlet sadece bir talep olduğunda onu karşılamak, bir şikâyet halinde teftiş ve tahkik etmek şeklinde bir katkıda bulunmuştur.

Tanzimat ve özellikle Meşrutiyet dönemi medreseleri, programları, ıslahat çalışmaları, ileri sürülen öneriler vs. üzerinde farklı seviyelerde pek çok çalışma yapıldı. Yaşar Sarıkaya¹⁰⁰, Salih Zengin¹⁰¹ çalışmalarında bu dönem eğitim sistemini ve yapılan ıslahat girişimlerini ve programlarını değerlendirmişlerdir. Bu dönem aynı zamanda nizamnameler dönemi olup medreselerin statüsü, teşkilatı, işleyişi için pek çok nizamname hazırlanmış olup, bunları

96 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002; Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakki'nın Medrese Ders Müfredatı"; *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, X/18 (2005), s. 115-173; ayn.mlf., "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, V/1 (2003), s. 97-110; ayn.mlf., "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 [Türk Eğitim Tarihi Sayısı] (2008), s. 593-609.

97 *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dair Bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, haz. Nasuhi Ünal Karaarslan, TTK, Ankara 2015.

98 *Kevâkib-i Seb'a, Yedi Gezegen, Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, TÜBA, Ankara 2022.

99 Batılı devletlerin XIX. yüzyılda Arap coğrafyasına geldikleri zaman kısa sürede nasıl eğitim sistemini, ders kitaplarını kendi çıkarları doğrultusunda hazırlattıkları dikkate alınırsa Osmanlı'nın takip ettiği usulün Arap kimliği ve kültürü açısından kıymeti daha iyi anlaşılacaktır.

100 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997; ayn.mlf., *Ebu Said el-Hadimi: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008; ayn.mlf., "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan*, Meşrutiyet II Özel Sayısı, XIII/25 (2008), s. 37-73.

101 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ, Ankara 2002; ayn.mlf., "II. Meşrutiyet Döneminde İslahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM*, sayı 9 (1998), s. 431-449; ayn.mlf., "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2016), s. 33-61.

düster serisinden takip etmek mümkündür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yy. başlarında İstanbul Medreseleri üzerine Mübahat S. Kütükoğlu üç önemli çalışma yapmıştır. 1869'da Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin emriyle yapılan teftiş ve tespit 166 faal İstanbul Medresesinin her birindeki talebe ve dersiam sayısı hangi derslerin okutulduğu gibi hususlar açıklanmaktadır¹⁰². Kitap hacmindeki diğer makalesinde ise Darülhilâfe Medreselerinin kuruluşu arifesinde 1916-17'de 185 İstanbul Medresesinin fiziki durumları, talebe ve müderris mevcutları ve müfredat programlarıyla ilgili bilgileri değerlendirmektedir¹⁰³. Bu iki çalışmadan da istifade ederek, özellikle arşiv vesikalarını kullanarak XX. asra erişen İstanbul Medreselerinin kısa tarihlerini, geçirmiş oldukları tamirleri, planları, krokileri ve konumlarını görselleriyle birlikte kalıcı bir çalışma olarak hazırlayıp yayınlamıştır¹⁰⁴.

Osmanlı medrese sistemi, kuruluşu, idaresi, eğitimi, ders programları, hocaları ve talebeleri, gündelik hayat konularında mukayeseli çalışmaların çok önemli gelişmelere, açılımlara vesile olacağına şüphe yoktur. Bu mukayeseler geniş Osmanlı coğrafyasındaki medreseler arasında veya çağdaşı olan diğer Müslüman devletlerin medreseleriyle veya yoğun siyasi, askeri ve ekonomik ilişki içerisinde olduğu Avrupa devletlerinin eğitim kurumları ile olabilir¹⁰⁵.

Osmanlı ulemasının farklı yüzyıllarda devlet ve toplum içerisindeki konumu üzerine yerli ve yabancı tarihçiler tarafından çeşitli seviyelerde pek çok araştırma yapılmış, eserler yazılmıştır. Bu yoğun ilginin önemli sebepleri vardır. Ulema, kaynaklarda devletin kurucu unsurları arasında zikredilmekte, dinî ve bilhassa hukukî kimliği, oluşturduğu geniş ailelerle¹⁰⁶ meşruiyet için önemli bir güç olarak bilinmektedir. Padişah, devlet erkânı ve askeri

102 Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1976/1977), s. 277-392.

103 Mübahat S. Kütükoğlu, "Darü'l-Hilafeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s. 1-212.

104 Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000.

105 Murat Çelik, bu konuda bir adım atarak başarılı bir doktora tezi hazırlamış, daha sonra yayınlamıştır. *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri 1450-1600*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.

106 Bu konuda dikkate değer bir çalışma için bk. Sadık Tezin, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022.

yetkililerle münasebeti¹⁰⁷, isyanlarda¹⁰⁸, siyasi, askeri ve diplomatik olaylarda ve kararlarda oynadığı roller üzerine önemli değerlendirmeler yapılmıştır. XIX. yüzyılda, özellikle ıslahat ve Batılılaşma döneminde ulemanın tavrı ve rolü üzerinde çok yönlü olarak durulmuş, tez, makale ve kitap çalışmaları yapılmıştır¹⁰⁹.

Ulemanın telif ettiği dini, hukuki, edebi, tarihi eserlerin incelenmesi, dine ve bilime katkılarının araştırılması, ilmiye çalışmaları için yeni ufuklar açacaktır. Son dönemlerde özellikle İlahiyat Fakültelerinde, Osmanlı medreselerinde temel dersler olarak okutulan Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Arap dili¹¹⁰ üzerine yapılan tezler, ulemanın ve medrese eğitim sisteminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İlmiye ve Düşünce Hayatı: Osmanlı ulemasının erken dönem Osmanlı düşünce hayatı üzerine katkıları henüz yeterli derecede araştırılmış değildir. A. Y. Ocak, kuruluş ve yükseliş dönemindeki dini-tasavvufi akımlar, farklı İslam anlayış ve uygulamaları, düşünce ekolleri, özellikle aykırı ve sapkın fikirlerin ortaya çıkışı, bunları savunanlara karşı devletin tutumunu ana kaynakları kullanarak ve mevcut literatürden istifadeyle yazdığı eserlerde önemli değerlendirmelerde bulunmuş¹¹¹, ayrıca bu konularda tez çalışmaları da yaptırmıştır. S. H. Bolay, T. Görgün, Osmanlı düşüncesine fikri ve felsefi yaklaşımla değerlendirmeler yapmışlardır¹¹². Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri düşünce ve entellektüel hayatı da kendine has özellikleri, problemleri ile önemli bir konudur. Bu dönemde medreselilerden ziyade

-
- 107 Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, terc. Gürzat Kami, Klasik, İstanbul 2019. Ulemanın, kuruluş ve yükseliş dönemleri padişahlarıyla münasebetleri derinlik, renklilik arz eden bir durumdur. Atçıl bu konu üzerine olan çalışmasında kaynaklardaki bilgi ve örnekleri değerlendirerek çok önemli sonuçlar çıkarmıştır.
- 108 1703 Edirne vakası üzerine, Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı = The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, Ankara 2011; 1730 İsyanı üzerine, Münir Aktepe, *Patrona İsyanı: 1730*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1958; 1807 Kabakçı isyanı üzerine, Aysel Yıldız, *Crisis and rebellion in the Ottoman Empire: the downfall of a Sultan in the age of revolution*, I.B. Tauris, London 2017. Bu çalışmalar ulemanın konumunu, rolünü ve bölünmüşlüğü göstermektedir.
- 109 Uriel Heyd'in öncü makalesi, "The Ottoman Ulema and the Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, İstanbul 2004; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul 2005; Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemleri için, Arzu Güldöşüren, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013; Zeynep Altuntaş, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013 örnek olarak verilebilir.
- 110 Betül Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- 111 Ahmet Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, XI, Ankara 2002, s. 15-26; ayn. mlf., "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 10 (1990), s. 49-58; ayn.mlf., "Dini Bilimler ve Ulema", *Osmanlı Uygarlığı*, I, Ankara 2003, s. 243-265.
- 112 S. Hayri Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Basım, Ankara 2005; ayn.mlf., "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı", *Osmanlı Dönemi Medeniyeti*, İstanbul 2019, s. 587-632; ayn.mlf., "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayı, VI/33 (2000), s. 11-30; Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul 2020.

mektepliler ön plana çıkmakta, yetki ve imkân sahibi olmaktadır. Bu konuda farklı yaklaşımlar ve bakış açılarıyla yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından pek çok çalışmalar yapıldı, tezler yazıldı. Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes gibi akademisyenler öncü çalışmalar yaptılar. Birinci ve bilhassa İkinci Meşrutiyet döneminde ulemanın ve aydınların düşünce dünyası, yaşanan toplumsal bunalımlara çareler arama, fikri akımlar, İslamcılık hareketinin gelişmesi, hilafet hareketleri¹¹³ konularında uzun yıllardan beri yaptığı araştırmalarla, incelediği temel metinlerle İsmail Kara önemli eserler ortaya koymuştur¹¹⁴.

Kitap ve Kütüphane: Osmanlı ilmiyesinin ve medresesinin mütemmim cüzü olup üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Belli başlı medresede talebe ve müderrisler tarafından kullanılan kütüphane bulunduğu, buralara belirli şartlar ile her dönemde kitapların vakfedildiği kaynaklardan takip edilmektedir. Kitap ve kütüphane mevzuuna Süheyl Ünver daha sonra da Müjgan Cumhur yazmış oldukları makaleler ve konferanslarıyla dikkat çekmişler ve bu konuda bir ilginin uyanmasına öncü olmuşlardır. Osmanlı'da vakıf kütüphaneler, medrese ve kitap, konusunu arşiv kaynakları özellikle Şeriye sicilleri ve literatürü ciddi bir şekilde değerlendirerek ele alan İsmail Erünsal önce vakıf kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve bilhassa tereke kayıtlarından ulemanın kitap koleksiyonları, talebenin okuduğu kitaplar gibi konularda ufuk açıcı makale ve kitaplar yazmıştır¹¹⁵.

Sonuç: Osmanlı İlmiyesi, merkez ve taşra teşkilatı, eğitim ve yargı sistemleri, ulemanın çeşitli zümrelerle münasebetleri vs. ile çok geniş bir yapıyı ve ilişkiler ağını temsil etmektedir. İlmiye aynı zamanda Osmanlı'nın ilim ve düşünce hayatının da başlıca temsilcisi olması itibarıyla de önem taşımaktadır. Bu geniş teşkilat Osmanlı asırları boyunca önemli değişim ve dönüşümler geçirmiş, özellikle mülâzemet ve istihdam konusunda sıkıntılar yaşanmış, her dönemde ıslahat çalışmaları olmuştur. Ayrıcalıklı bir zümre olan ulemanın devlet adamlarıyla, askerle, halk ile münasebetleri çok yönlü incelemeyi gerektiren bir konu olmuştur. Böylesine geniş ve derinlikli sahaya bütün zorluklarına rağmen bilhassa 1970'lerden sonra yerli ve yabancı pek çok araştırmacı ilgi duymuş, ilmiyenin farklı alanlarında çalışmalar yapmışlardır.

Bütün bu araştırmalar için arşiv ve kütüphane olarak kaynak zenginliğinin mevcudiyetini memnuniyetle belirtmek gerekir. Bu kaynak zenginliği içerisinde yapılan bunca araştırmaya ve yazılan monografilere rağmen konunun bütününe vuzuha kavuştuğunu söylemek zordur. Bununla ilgili çeşitli sebepler, mazeretler ileri sürülebilir. Bunların başında bu konudaki

113 *Hilafet Risaleleri: İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: II. Abdülhamit Devri*, haz. İsmail Kara, I-II, Klasik, İstanbul 2002; *Hilafet Risaleleri: İkinci Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara, III-IV, Klasik, İstanbul 2003; *Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara, V, Klasik, İstanbul 2005; *Hilafet Risaleleri İslam Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara, VI, Klasik, İstanbul 2014.

114 *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, haz. İsmail Kara, I-III, Risale Yayınları, İstanbul 1986.

115 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020; ayn.mlf., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaftar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013; ayn. mlf., "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1981), s. 57-78.

çalışmalar için sağlam bir metodoloji belirlemedeki eksiklik, ayrıca dil ve kavramlar konusunda ve kaynakları özümseme ve değerlendirme konusunda yaşanan zorluklar gelmektedir. Nitekim medrese programında temel dersler olarak yer alan tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi ders kitapları ve onlar üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin Arapça ve zengin bir terminoloji ile yazılmış olması araştırmacıları hayli zorlamakta, gözünü korkutmaktadır. Çünkü bu tür araştırmalarda lisan bilgisi yanında alan hakimiyeti de gerekmektedir. Çalışmaların genellikle merkeze yoğunlaşıp ilmiyenin taşrasının ihmal edilmesi önemli bir eksikliktir.

Karamsar görünen bu tabloya mukabil olumlu gelişmeler olduğunu memnuniyetle belirtmek gerekir. Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde gerek öğretim üyelerinin gerekse yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin giderek bu alana daha fazla alaka duydukları ve araştırmalara yönelindikleri dikkati çekmekte olup bu olumlu bir gelişmedir. İlmienin taşra teşkilatı, şehirlerdeki medreseler, buralarda faaliyet göstermiş olan ilim erbabı vs. gibi ihmal edilen bir diğer konuda da faal bir araştırma devresine girildiği söylenebilir. Anadolu şehirlerinde açılan üniversitelerin TTK, TÜBİTAK, TÜBA gibi bilimsel kuruluşlardan aldıkları destekle projeler yürütmeleri, ayrıca buralarda yapılan sempozyumlar, “ilmienin taşradaki görüntüsü” üzerine de takdire şayan çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuş görünür¹¹⁶.

Son olarak, diğer bilimsel alanlarda olduğu gibi, ilmiye alanında da sahanın uzmanı akademisyenlerin belirli aralıklarla gerçekleştireceği koordinasyon toplantılarıyla resmin bütününe görüp ihmal edilen alanları belirleyerek yüksek lisans ve doktora öğrencilerini kapasite ve donanımlarına göre o alanlara yönlendirmelerinin önemine de işaret edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu makaleyi okuyarak düzeltmeler yapan, bazı tekliflerde bulunan değerli meslektaşlarım Prof. Feridun Emecen, Prof. Arzu Tezi ve Dr. Sinem Serin'e çok teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgements: I would like to thank my dear colleagues Prof. Feridun Emecen, Prof. Arzu Tezi and Dr. Sinem Serin for reading this article, making corrections and some suggestions.

116 Toplu biyografi (Tabakat) türü eserlerin, önemli vekayinamelerin bilimsel neşirlerinin yapılmış olması, BOA'da belge defter tasniflerinin ve belge özetlerinin hazırlanıp online erişime sunulması, Yüksek Öğretim Kurumu'nun tezleri online erişime açması, İSAM'daki veri tabanları bilgiye ulaşımı kolaylaştırmış ve araştırma imkanlarını artırmıştır.

Kaynakça/References

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı = The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, Ankara 2011.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş*, İstanbul 1997.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı: 1730*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1958.
- Alan, Ercan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, İstanbul 1980-1981.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972.
- Altuntaş, Zeynep, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Atay, Hüseyin, "1914'te Medrese Düzeni", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 5 (1982), s. 23-54.
- _____, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 13 (Ankara 1981), s. 171-235.
- _____, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 15-56.
- _____, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), s. 1-43.
- _____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- Atçıl, Abdurrahman, *Erken Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, Klasik, İstanbul 2019.
- Atmaca, Arzu, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Aydın, Bilgin, "Meşihat Arşivi'nde Muhafaza Edilen Nakibüleşraf Defterleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 21-26.
- Aydın, Mahir, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi, Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, TTK, Ankara 2013.
- Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu*, yay. haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, İSAM, İstanbul 2006.
- Baltacı, Cahid, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV/1 (1979), s. 55-100.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.
- Başar, Serhat, *Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul 2017.
- Baysun, M. Cavid, "Çivi-zade", *İA*, III, s. 438-439.
- _____, "Ebussuûd Efendi", *İA*, IV, s. 92-99.
- _____, "Mescid-Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, VIII, s. 71-77.
- Beyazıt, Yasemin, *Kadıasker Atama Ruznamçelerinden "Çivizade Mehmed Efendi Ruznamçesi"*, TTK, Ankara 2018.

- _____, *Kadıasker Mülazım Ruznamçelerinden "Bostanzade Mehmed Efendi Defteri"*, TTK, Ankara 2020.
- _____, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2014.
- _____, *Osmanlı İlimiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Bilge, Mustafa L., *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bolay, S. Hayri, "Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayı, VI/33 (2000), s. 11-30.
- _____, "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı", *Osmanlı Dönemi Medeniyeti*, İstanbul 2019, s. 587-632.
- _____, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Basım, Ankara 2005.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Nakübüleşraf", *DİA*, XXXII, s. 322-24.
- Can, Betül, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*; 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.
- Ceylan, Nedim, *951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul 2004.
- Çabuk, Vahid, *İslam Ansiklopedisi İndeksi*, Ankara 1994.
- Çelik, Murat, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri 1450-1600*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.
- Çiftçi, Mehdi, "XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Teşkilatı İçin Bir Kaynak: *Tarihi Silsile-i Ulema*", *İSTEM*, X/20 (2012), s. 113-129.
- _____, *Süleymaniye Dârulhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, Kitabevi, İstanbul 2013.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul 1971.
- Düzenli, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussüüd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2007.
- Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, I, İstanbul 1956.
- _____, *Huzur Dersleri*, yay. haz. İsmet Sungurbey, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, II-III, İstanbul 1966.
- Emecen, F. M., "Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, sayı 33 (1982), s. 234-254.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1939-1943.
- Erken Dönem Osmanlı İlimiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan-Abdurrahman Atçıl, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.
- Erünsal, İsmail E., "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütüfî Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1981), s. 57-78.
- _____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- _____, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*,

X-XI (1981), s. 3-15.

Erzurum İspirli Kadizâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu Tebliğleri, Erzurum 2014.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu Tebliğleri, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2014.

Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Tebliğleri, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015;

Evsen, Esra, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Fazlıoğlu, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/1 (2003), s. 97-110;

_____, “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 [Türk Eğitim Tarihi Sayısı] (2008), s. 593-609.

_____, “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, X/18 (2005), s. 115-173.

Görgün, Tahsin, *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul 2020.

Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.

Güldöşüren, Arzu, *19. Yy. 'ın Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlimiye Ricâli*, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

_____, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Gündoğdu, İsmail, *The Ottoman Ulema Group and State of Practicing 'Kaza' Authority During The 18th Century*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Heyd, Uriel, “The Ottoman Ulema and the Westernization in the time of Selim III and Mahmud II”, *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96.

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.

_____, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

Hilafet Risaleleri: İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: II. Abdülhamit Devri, haz. İsmail Kara, I-II, Klasik, İstanbul 2002.

Hilafet Risaleleri: İkinci Meşrutiyet Devri, haz. İsmail Kara, III-IV, Klasik, İstanbul 2003.

Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri, haz. İsmail Kara, V, Klasik, İstanbul 2005.

Hilafet Risaleleri İslam Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Cumhuriyet Devri, haz. İsmail Kara, VI, Klasik, İstanbul 2014.

I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014.

Inber, Colin, *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı, İstanbul 2004.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Medrese Tarihiçiliğinin İlk Safhası (1916-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 541-582.

- _____, *Gelibolu Mustafa Ali'nin Künhü'l-Ahbar'ında Medrese ve İlmîye: Metin Tesisi, Tahlili ve Tenkidi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2020.
- _____, *Medreseler Neydi Ne Değildi?: Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*, Kronik, İstanbul 2019.
- İlmîye Salnamesi*, İstanbul 1334/1916.
- İlmîye Sâlnâmesi Osmanlı İlmîye Teşkilâtı ve Şeyhülislâmlar*, derleyen Seyit Ali Kahraman-Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1988.
- İnalçık, Halil, “Kazasker Defterine Göre Kadılık”, çev. Bülent Arı, *Adalet Kitabı*, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 117- 137.
- _____, “The Ruznamçe Registers of The Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives”, *Turcica*, XX (1988), s. 251-275.
- İnanır, Ahmet, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, OSAV, İstanbul 2011.
- İpşirli, Mehmet, “İlmîye Mesleği İstihdamında Usulsüzlük İddiaları Üzerine Kanuni'nin Emriyle Yapılan Kapsamlı Bir Tahkikat”, *Tarih Dergisi*, sayı 80 (2023), s. 55-113.
- _____, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 597-699.
- _____, *XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadıaskerlik Müessesesi*, İ.Ü., Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Doçentlik Tezi, İstanbul 1982.
- _____, “Huzur Dersleri”, *DİA*, XVIII, s. 441-444.
- _____, “İlmîye Salnâmesi”, *DİA*, XXII, s. 145-146.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Kara, Ömer, “İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, II, İstanbul 2013, s. 299-369.
- Karahasanoğlu, Selim, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2013.
- Karataş, Ali İhsan, *Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015.
- Katib Çelebi, *Takvimü'l-tevârih*, İndeksli Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.
- Kaydu, Ekrem, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1977), s. 201-210.
- _____, *Die Institution des Scheyh-ul-Islamat im Osmanisehen Staat*, Erlangen, Doktora Tezi, 1971.
- Kevâkib-i Seb'a, Yedi Gezegen, Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, TÜBA, Ankara 2022.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Koca, Ferhat, *Külliyyât, Dini ve İctimai Makaleler, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Köse, Ömer Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Müftüleri (1550-1750)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2023.
- Kuru, Levent, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*,

- Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- _____, -Ahmet Önal, *Osmanlı Kaza Teşkilatı (1078/1667-1668 Düzenlemesine Göre)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1976/1977), s. 277-392.
- _____, “Darü’l-Hilafeti’l-‘Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s. 1-212.
- _____, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000.
- Matsuo, Yuriko, “The Mülâzemet System in the İlimiye Organization in the Ottoman Empire (1520- 1620): According to Candidate Registers (Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi)”, *Japan Association for Middle East Studies*, 11 (1996), s. 39-69.
- Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Fikret Gedikli, I-II, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- Mehmed Şem’î Efendi, *Esmârü’l-tevârih, Tarihin Meyveleri*, haz. S. Faruk Göncüoğlu-Selâhaddin Alpay, İstanbul t.y.
- Muammer Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971.
- Muhibbi, *Hulasatü’l-eser fi a’yani’l-karni’l-hadi aşer*, I-IV, Kahire 1284.
- Muradi, *Silkü’l-dürer fi a’yâni’l-karni’s-sânî aşer*, I-IV, Beyrut 1988.
- Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu ve dğr., İstanbul 2017.
- Nev’izâde Atâyi, *Hada’iku’l-Haka’ik fi Tekmileti’s-Şaka’ik: Nev’izade Atayi’nin Şaka’ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, I-II, İstanbul 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Dini Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı Uygarlığı*, I, Ankara 2003, s. 243-265.
- _____, “Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 10 (1990), s. 49-58.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler*, XI, Ankara 2002, s. 15-26.
- Oral, Ertuğrul, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadaskeri Ruznamçesi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
- _____, *993-994 (1585-1586) Tarihli Rumeli Kadaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Ortaylı, İlber, “Kadı”, *DİA*, XXIV, s. 69-73.
- _____, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016.
- Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen Hidayet Yavuz Nuhoğlu, IRCICA, İstanbul 2001.
- Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammet Yetim, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019.
- Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik, İstanbul 2018.
- Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın ve dğr., İstanbul 2019.
- Osmanlı*, I-XII, ed. Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed.

- Ömer Mahir Alper-Mustakim Arıcı, *Klasik*, İstanbul 2015.
- Özbek, Zeynep Ayhün, *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Özen, Şükrü, "Fetva Literatürünün Dönem, Coğrafya ve Mezhep Farklılıkları Açısından Mukayesesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya-Yunus Uğur-Mustafa Demiray, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 348-378.
- _____, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 249-378.
- Özergin, M. Kemal, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309.
- Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, İstanbul 2005.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.
- Repp, Richard, *The Müfti of Istanbul, A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, OUP, Oxford 1986.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekrem Demirli ve dğr., Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat ve dğr., I-II, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2018.
- Sahn-ı semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2021.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *Tarih Dergisi, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, sayı 37 (2002), s. 297-319.
- Sarıcık, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003.
- Sarıkaya, Yaşar, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan, Meşrutiyet II Özel Sayısı*, XIII/25 (2008), s. 37-73.
- _____, *Ebu Said el-Hadimi: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- _____, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya, *L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du Sultan Abdülhamid II: (1876-1909)*, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Doktora Tezi, 1973.
- Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, neşre haz. Abdülkadir Özcan, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Şentop, Mustafa, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları*, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV, İstanbul 2018;
- Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878): Tanzimat Devri Şeyhülislamlarının Arzları ve Padişah İradeleri*, haz. İlhami Yurdakul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.
- Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli, Klasik, İstanbul 2013.
- Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1986.
- Tarih-i Silsile-i Ulema*, Süleymaniye Ktp, Esad Ef. Nr. 2142.

- Taşköprülü-zade, *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1985/1405.
- Tezin, Sadık, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- The Ulemâ in Modern History, Studies in memory of Professor Uriel Heyd, Asian and African Studies*, VII, Special Number, ed. Gabriel Baer, Jerusalem Israil 1971.
- Türek, Ahmed-F. Çetin Derin, “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 205-218; sayı 24 (1970), s. 69-92.
- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketleri Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara-Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2013.
- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*, haz. İsmail Kara, I-III, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce Belediyesi-Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Düzce 2007.
- Uluslararası Hocazâde Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.
- Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane 2014.
- Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyum Bildirileri*, ed. İsmail Narin, I-II, Bingöl Üniversitesi, Bingöl 2013.
- Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010.
- Unan, Fahri, “Osmanlı İlimiye Tarikinde “Pâye”li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı”, *Bellekten*, LXII/233 (1998), s. 41-64;
- _____, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı: Toplum*, V, Ankara 1999, s. 149-160.
- _____, “Taşköprülü-Zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın “İlim” ve “Âlim” Anlayışı”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 17 (1997), s. 149-264;
- _____, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.
- Uzan, Süleyman, *997-998 (1589-1590) Tarihli Rumeli Kadaskeri Ruznamesi*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.
- Ünver, Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi*, haz. Nasuhi Ünal Karaarslan, TTK, Ankara 2015.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.
- Yaltkaya, M. Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.
- Yetim, Hacer, *1217-1224 Tarihli Mülâzemet Defterleri ve Mülâzemet Sistemi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Yıldırım, Selahattin-Cihan Okuyucu, *Osmanlı İlim Geleneğinde İstanbul Dârülhadisleri ve Müderrisleri*, İstanbul 2021.
- Yıldız, Aysel, *Crisis and rebellion in the Ottoman Empire: the downfall of a Sultan in the age of revolution*, I.B. Tauris, London 2017.

- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM*, sayı 9 (1998), s. 431-449.
- _____, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 36 (2016), s. 33-61.
- _____, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ, Ankara 2002.
- Zerdeci, Hümeýra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi, Y. Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Zilfi, Madeline C., "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, I (1977), s. 157-174; Türkçesi, "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografisine Yeni Bir Kaynak", çev. Hamit Er, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (2003), s. 89-99.
- Zorlu, Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi-I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III/2 (2002), s. 79-121.
- _____, "Süleymaniye Tıp Medresesi-II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/1 (2002), s. 65-96.